

2024, 11(1): 193-214

DOI: <https://doi.org/10.17572/mj2024.1.193-214>

Değıniler

TÜRKİYE'DE ERKEN DÖNEM İLETİŞİM ÇALIŞMALARINDA ÜNSAL OSKAY, RAŞİT KAYA, EROL MUTLU'NUN ELEŞTİREL YAKLAŞIMLARI

D. Beybin Kejanlıođlu¹

*Aramızdan çok erken ayrılan lisansüstü öğrencilerim,
Serkan ve Babacan için...*

Bu yazıya önsöz niteliğinde birkaç cümleyle başlamak istiyorum. Emekli olmamın üzerinden altı yıldan uzun bir süre geçti. Son birkaç yıl içinde eski öğrencilerimden ve meslektaşlarımdan yazdıkları metinleri okuyup önerilerde bulunmamı isteyen ya da hakemlik yapmam konusunda ısrar eden, kıramadığım kişilerin bu taleplerini karşılamak dışında her tür akademik etkinliği bırakmış durumdayım. Bu yüzden en başta, Moment Dergi'nin bu sayısının editörlerinden olan eski bir öğrencimin yazı talebini geri çeviremediğimi ancak hem uzun süredir literatürü izlemediğimi hem de yazı yazmaktan uzak kaldığımı belirtmeliyim. Aşağıda, Marmara

¹ D. Beybin Kejanlıoğlu, Emekli Prof. Dr. ORCID ID: 0000-0002-0534-6399, dbeybink@gmail.com

Bu yazının yazılmasındaki ilgisi ve desteği için Eda Çetinkaya Yarımçam'a teşekkür ederim.

Makale Geliş Tarihi: 15.06.2024 | Makale Kabul Tarihi: 18.06.2024

© Yazar(lar) (veya ilgili kurum(lar)) 2024. Atıf lisansı (CC BY-NC 4.0) çerçevesinde yeniden kullanılabilir. Ticari kullanımlara izin verilmez. Ayrıntılı bilgi için açık erişim politikasına bakınız. Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi tarafından yayınlanmıştır.

Üniversitesi'nde asistanlığını yaparak akademik yaşantıya başladığım Ünsal Oskay, ODTÜ'deki yüksek lisans tez danışmanım Raşit Kaya ve Ankara Üniversitesi'nde asistanlığını da yaptığım doktora tez danışmanım Erol Mutlu'nun çalışmalarını ana hatlarıyla değerlendirmeye çalışacağım.² Bu üç isim, aynı zamanda 1960'ların sonundan (Oskay), 1970'lerin sonundan (Kaya) ve 1980'lerin sonundan (Mutlu) itibaren Türkiye'de iletişim çalışmalarındaki eleştirel yönsemeyi göstermeleri açısından tarihsel bir ardışıklık taşıyor.

Türkiye'de iletişim çalışmalarına açılan kapılar

Nurçay Türkoğlu, 2005 yılında Türkiye'de İletişim Araştırmaları Sempozyumu'nda sunduğu ve geliştirerek kitap bölümüne dönüştürdüğü bildiride (Türkoğlu, 2005; 2009; ayrıca bkz. 2014) özdüşünümsellik zemini üzerinde medya etnografisine ilişkin saptamalarda bulunmadan önce, iletişim eğitimini, mesleğini, pratiğini, akademisyenliğini ve alanını tanımlamak için girifilen çabaları çeşitli başlıklar altında gruplandırıyor. Burada yinelemem için meraklıları o bildiri metnine yönlendireyim. Bu metni tasarlarken, Türkoğlu'nun hem bu gruplandırmada referans verdiği yazılara yeniden baktım hem de kendi yazımı yeniden okudum. Hatta eski ders notlarımı, yayınlanmış-yayınlanmamış sunumlarımı ve yazılarımı masaya yaydım ve iletişim alanı, iletişim çalışmaları tarihi, iletişim çalışmalarındaki çeşitli tartışmalar ve yönelimler, iletişim kuramları üzerine 2000 ile 2015 yılları arasında on beşten fazla metin karaladığımı fark ettim. Belli bir zaman kesiti içinde yer aramışım ya da yer aramanın beyhudeliğini vurgulamışım (evsizlik olmuş sonu ama bu başka bir bahis); yaptığım iş üzerine bol bol düşünmüşüm. Burada ise, yaptığım işe açılan yolu düşünmeye çalışıyorum. O yol da erken döneme, 1960'ların sonundan 1990'lara uzanıyor.

Oya Tokgöz (2000) Anglo-Amerikan iletişim çalışmalarının bir akademik çalışma alanı olarak kurulma sürecindeki öncülerden ve bu öncülerin geldikleri disiplinlerden yola çıkarak Türkiye'de sosyal bilimlerde paralel bir dünya oluşturmaya çalışır. Özellikle sosyoloji, psikoloji, sosyal psikoloji ve siyaset biliminden öncü isimler çıkarma çabası dikkate değerdir. Elbette özgül araştırma örneklerine zemin oluşturabilecek ve kullanılabilir öncü çalışmalar Türkiye'de mevcuttur tıpkı Türkoğlu'nun (2005, s. 3) kırsal kesimde yaptığı izleyici araştırmasında Mübeccel Kıray'ı anması gibi... Fakat ABD'de zaten kurulmuş bir akademik alanı Türkiye'ye taşıdıktan sonra böyle bir kurumsallaşmaya öncülük etmemiş isimleri burada ele almak bana uygun gelmiyor. Bu konuya aşağıda eleştirel yaklaşımlar bahsinde tekrar döneceğim ama zaten bizzat yine Tokgöz (2000, s. 21-23; 2005; 2015, s. 13-18), Türkiye'de iletişimin doğrudan araştırma ve çalışma konusu olmasının ve yüksek öğrenimde kurumsallaşmasının böyle bir seyir izlemediğini anlatmıştır. 1950 yılında

² 1980'lerin ilk yarısında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basın Yayın Yüksek Okulu'nda (AÜ SBF BYYO) Ünsal Oskay'dan "Sosyal Psikoloji" ve "Kitle İletişim Kuramları" lisans derslerini aldım. 1987'den 1992'nin başlarına kadar Marmara Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu'nda asistanı olarak çalıştım. ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı'nda Raşit Kaya'dan 1986-87'de "Media and Society" (Medya ve Toplum) yüksek lisans dersini aldım. Kaya, danışmanım olarak seminer ("Prothesis Seminar") sunuşuma katıldı ve 1989'da tamamladığım yüksek lisans tezimin danışmanlığını üstlendi. Erol Mutlu'yla 1986 yılında tanışmıştım, 1992 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Ana Bilim Dalı Doktora Programında kendisinden "Kültür ve Televizyon" dersini aldım. 1992 ile 1998 arasında hem doktora tez danışmanım oldu hem de asistanlığını yaptım.

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi bünyesinde kurulan Gazetecilik Enstitüsü, “gazetecilik” ve 1965 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi bünyesinde açılan Basın-Yayın Yüksek Okulu (AÜ SBF BYYO), “iletişim” eğitimi vermek üzere yapılandırılırlar. 1970’li ve 1980’li yıllarda Türkiye’de üç büyük kentte ve Eskişehir’de (İstanbul, Marmara, Ankara, Gazi, Ege, Anadolu üniversitelerinde) iletişimle ilgili altı yüksek öğrenim birimi mevcuttur. Bölüm adları mesleğe (örn., gazetecilik ve halkla ilişkiler) ve araca (örn., radyo ve televizyon) göre bölünen bu okullar 1990’lı yıllarda İletişim Fakültelerine dönüştürülür; fakülte sayısı da 1990’lardan itibaren çoğalır (Tokgöz, 2000, s. 21-23; 2005). Raşit Kaya’nın (2011) belirttiği gibi, akademik kaygılardan uzak biçimde gerçekleşen bu kurumsallaşma sürecinin sonunda geline nokta hem iletişim fakültelerinde hem de farklı fakültelerin ilgili bölümlerinde insan ve toplum bilimleri formasyonu zayıf, dar uzmanlık alanlarının oluşmasıdır.

Ancak benim odaklandığım dönem, iletişimin “kitle iletişimi” olarak anlaşıldığı bir zaman diliminde başlıyor; odaklandığım kitle iletişim çalışmaları da eleştirel çalışmalar... Bu alandaki ilk tercümelerde, iletişim yerine iletişim, haberleşme gibi sözcükler kullanıldığını kaydedeyim. Günümüzde hem “kitle” sözcüğüyle ilgili eleştiriler hem de artık kitlesel olmayan iletişim araçlarının çeşitlenen kullanımları kitle iletişimi yerine daha sonra yaygınlaşan medya sözcüğünü daha yeğlenebilir kılıyor (Mutlu 2005a -ilk basımı 2001).³ Medya deyince de artık sadece araç anlaşılmıyor. Medyayı; yapılanması, teknolojisi, format ve içeriği ve izleyicileri/kullanıcılarıyla birlikte bir toplumsal kurum olarak düşünüyorum. Tokgöz’ün (2015, s. 10; 16-7) iki kez vurguladığı gibi, AÜ SBF BYYO’da 1960’lı yılların sonunda ilk kez açılan “İletişim Kuram ve Araştırmaları” dersi, bu yazı için de bir başlangıç noktası oluşturuyor. Özellikle de dersi veren Ünsal Oskay’ın (1989; 2011) 1970’li yılların ortalarından itibaren yöneldiği eleştirel yaklaşımlar... Elbette eleştirel yaklaşımlar, yaptıklarını değerlendireceğim üç isimle ve adında iletişim geçen yüksek okul, fakülte ve bölümlerle sınırlı değil. Burada sadece eğilimleri saptamak istiyorum.

“Eleştirel iletişim çalışmaları” neyi kapsıyor?

Yukarıda bu bahiste döneceğimi söylediğim gibi, incelenen özgül konular için iletişim çalışmalarının başlangıcının öncesine gitmek mümkün. Örneğin, X ve Y gazetelerinde ekonomi haberlerinin siyasi haberlerden daha fazla yer tuttuğu varsayımıyla işe koyulup en uygun metodu içerik çözümlemesi olarak belirleyebilir; pekâlâ gazeteleri cetvelle ölçüp biçebilir, sözcük sayabilirsiniz. Bunu yaparken, Weber’e gönderme yapmanız da hayli kabul edilebilirdir. Ama içerik çözümlemesini iletişim çalışmalarında bir araştırma tekniği olarak tanımlayıp geliştirenin Weber olduğunu söyleyebilir misiniz?

³ Erol Mutlu’nun 1990’larda ve 2000’lerin ilk iki yılında yazdığı çeşitli yazıları ile *Televizyon ve Toplum* (1999) kitabından uzun bir bölümü bir araya getirdiğimiz dört kesim ve 14 yazıdan oluşan *Globalleşme, Popüler Kültür ve Medya* (2005a) kitabını referanslarda esas aldım, kapsanan yayınların ilk yayın yıllarını da parantez içinde verdim.

Aynı şekilde, günümüzde sermaye sınıfının çıkarlarının ve etkinliklerinin basını nasıl kontrol ettiğine odaklanan, daha “araçsal” kabul edilen bir çalışma yaparken de Karl Marx’a gönderme yapabilirsiniz; yapmalısınız da... Marx, 1861 Noelinde Viyana gazetesi *Die Presse* için yazdığı, basının kanaati ve halkın kanaatiyle ilgili makalesinde, Amerika iç savaşında halk oyu Kuzeyi destekler görünürken Londra gazetelerinin niçin Güneyin müdahalesine çağrı yaptığını, Başbakan Lord Palmerstone’un başkanlığında İngiliz yönetici sınıfının önemli bir kesiminin çıkarlarına bağlamıştır. Bu grubun hem basın mülkiyeti hem de gazete editörleriyle toplumsal ve politik bağlantıları yoluyla haberleri etkileyebildiğini yazmıştır (Murdock, 1982, s. 126-7). Yine, bizzat *New York Daily Tribune* gazetesinin Avrupa muhabiri olarak çalışan Marx, işten çıkarılma sürecinde basında mülkiyet sahipliğindeki kontrolün yönetici özerkliği savına nasıl baskın geldiğinin örneğini oluşturmuştur (Murdock, 1982, s. 130-1). Fakat Marx’ı eleştirel iletişim teorisyeni ve araştırmacısı olarak kabul edebilir misiniz?

Burada “eleştirel iletişim çalışmaları”nın ancak “iletişim” diye bir akademik çalışma alanı oluşurken ve oluştuktan sonra söz konusu olabildiğini söylemeye çalışıyorum. “Eleştirel” adlandırmasının temelinde, 1938-1940 yıllarında Paul Felix Lazarsfeld ile Theodor Wiesengrund Adorno’nun Princeton Radyo Araştırması Projesi’nde bir araya gelmeleri ve ortaklığı yürütememeleri yatar. Princeton Radyo Araştırması Projesinin müzik bölümünün yarı-zamanlı yöneticisi olarak Adorno’yu davet eden Lazarsfeld, Adorno’nun müziğin toplumdaki çelişkili rolüne ilişkin görüşlerinin ampirik araştırmayla bağlantılandırılabilirliğini düşünmüştür. Pozitivizm ile eleştirel çalışmaların, “Amerikan ampisizmi ile Avrupa teorisinin birlikteliğe” zorlanması, proje içinde çatışmalara yol açmış ve 1940 yazında müzik çalışmasının finansmanının kesilmesiyle sona ermiştir. Adorno (1969, s. 343), bu proje için ABD’ye gittiğinde Newark’taki araştırma merkezinde, daha önce hiç bilmediği pratik yönelimli türde bir bilimle karşılaşmasının yarattığı şaşkınlık içinde “yönetimsel araştırma” nitelemesini ilk kendisinin mi, yoksa Lazarsfeld’in mi kullandığını tam hatırlayamasa da bu nitelemeyi ve iletişim araştırmasındaki ilk ayrımı Lazarsfeld’in 1941 tarihli Frankfurt *Toplumsal Araştırmalar Dergisi*’ndeki yazısında buluruz: “Yönetimsel iletişim araştırması”, kamusal ya da özel herhangi bir yönetim biriminin hizmetinde yürütülen araştırma olarak tanımlanırken, “eleştirel iletişim araştırması”, hangi özel maça hizmet edilirse edilsin bu amaçtan önce ve bu amaca ek olarak mevcut toplumsal sistemde iletişim araçlarının genel rolünün incelenmesini gerektiren, yönetimsel pratiğe karşı gelen araştırmadır.

Adorno, ABD’ye göç etmeden önce Lazarsfeld’le mektuplaşmasında “deneyim” kavramının düşüncesinde daha fazla yer tutmaya başladığını yazar ve teori ile ampirik araştırma arasındaki karşılıklı ilişkiyi diyalektik yöntem olarak belirler. Müziğin radyoda belli niteliksel değişimlere uğradığını, müziğin radyo yoluyla algılanmasının tümüyle yeni bir temele oturduğunu, bu yüzden de üretimin teknik analizinin öncelikli olduğunu belirtir. 6 sayfalık mektubunda on beş sorunu tartışan 16 sayfalık bir “Sorular ve Tezler” eki vardır.

Bu ek, “yayıncılığın diyalektik teorisi” ve “yayıncılığın sosyal teorisi” için başlangıç noktalarının bir taslağı niteliğindedir (Wiggershaus, 1994, s. 238-9).

Adorno’nun önerisi, “eleştirel” nitelemesini de aslen Horkheimer’in (1999, s. 188-243) “Geleneksel ve Eleştirel Teori” adı altında diyalektik ve tarihsel materyalizmi, karşıtıyla anlattığı 1937’deki makalesine borçludur. Horkheimer’in eleştirelin karşıtı olarak tanımladığı geleneksel teori hayli geniş ve gevşek bir öbeği oluşturur: Geleneksel teori, dünyayı betimlerken genel ve iç tutarlılığı olan ilkeler formüle eder -bu, Kartezyen teorideki gibi tümdengelimsel yolla olabilir, J. S. Mill’in çalışmalarındaki gibi tümevarımsal olabilir ya da Husserl felsefesindeki gibi fenomenolojik olabilir (Jay, 1989). Horkheimer, Henryk Grossmann’ın *Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*’nde Marx’ın *Das Kapital* eserinin yetmişinci yıldönümüne özel bir sayı ayrılması önerisini en azından bu yazısıyla karşıladığını düşünmektedir (Wiggershaus, 1994, s. 186).⁴

Bu başlangıcı biraz uzatmamın nedeni, eleştirel yaklaşımların temeline Lazarsfeld’in aşırı basitleştirilmiş ve pek de doğru görünmeyen tanımlaması yerine diyalektik ve tarihsel maddeciliği yerleştirmenin kaçınılmazlığını göstermek... Böyle bir epistemolojik ve teorik yönelim, “yönetimsel” ya da “anaakım”⁵ çalışmaların temel dayanaklarının eleştirisinde ortaklaşa da, Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü üyeleri dahil,⁶ yekpare bir bütün oluşturmuyor, iletişim çalışmalarına farklı ve çeşitli yaklaşımları kapsıyor.

ABD’de Herbert I. Schiller’in 1960’lı yılların ortasından itibaren yazdıkları; modernleşme teorilerine karşı yükselen bağımlılık teorilerinin etkisiyle ABD ve Batılı kapitalist devletlerin iletişim politikalarının ekonomik ve askeri stratejilerle bağlantısı ile UNESCO’da Doğu Bloku ve yeni bağımsızlık kazanan ülkelerin talepleri çerçevesinde gelişen eleştirel uluslararası iletişim çalışmaları; İngiltere’de Yeni Sol’un doğuşu ve kapitalist toplumlarda devlete ve ideolojinin işleyişine ilişkin bir ilgiyle birlikte Batı Marksizminin metinlerinin Almanca, İtalyanca ve Fransızcadan çevrilip yayılması; post- ön ekli nitelemelerin (post-Marksizm, post-modernizm, post-yapısalcılık, post-kolonyalizm vb) çoğaldığı ortamlarda toplumsal sınıf temelli sorgulamalara, cinsiyet, ırk, etnisite gibi toplumsal farklılıkların eklenmesi ve benzeri toplumsal ve teorik gelişmelerle bezeli, 1990’lı yıllara uzanan, iletişime eleştirel yaklaşımların seyri kabaca izlenebilir. Bu yaklaşımlarda öne çıkan

⁴ D. Jenemann (2007, s. xi-xiv), Nisan 1941’de Horkheimer’in ve eşinin otomobille Kaliforniya’ya yolculuk ettiklerini, Carlsbad, New Mexico’da mola verdiklerinde Horkheimer’in Pollock’a telgraf çektiğini yazar. Alıntıladığı telgrafta Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün olağan işleri, projeler, mektuplar, sürgündekilerin vize başvuruları konu edilir. Jenemann, kâtipin bu telgrafı FBI’a ilemesiyle Enstitüye ait ciltlerce belgenin arasına bu metnin de eklendiğini, şifre analizine tabi tutulduğunu anlatır. Sürgündeki ve gözetim altındaki Enstitü üyelerinin “sınıflı toplum” yerine “toplum” demeyi, “materyalist toplum teorisi” yerine “eleştirel teori” demeyi tercih etmeleri boşuna değildir. O ortamda Profesör-akademisyen, meslektaş, kâtip kimliklerinin yerini casus, işbirlikçi/suç ortağı ve muhbir almıştır. Bu, pek çoğumuza pek de yabancı değil galiba.

⁵ Küçük bir anı kıratısı “ana akım”ın anlamına ışık tutabilir: Nurçay Türkoğlu’nun girişimiyle iki kafadar, Gazetecilik ve Kitle İletişimi Eğitimi Derneği’nin (*Association for Education in Journalism and Mass Communication -AEJMC*) Baltimore’daki yıllık toplantısına katılmıştık. Yüzlerce iletişimcinin ve eğitimcinin içinde sadece 14-15 eleştirel araştırmacıdan oluşan çalışma grubunun toplantısına gittiğimizde, üyelerin grubun adını “niteliksel metodoloji” benzeri bir nitelemeden nasıl “eleştirel iletişim çalışmaları”na çevirebileceklerini tartıştıklarına tanık olduk ve yıl 1998’di. Bu kadar geç bir zamanda, grup üyelerinin azlığı ve metodolojiyle sınırlanmış isim bile ABD’de “ana akım”ın anlamını ve eleştirel çalışmaların marjinal kalışını anlatmaya yeter gibi görünüyor.

⁶ Marcuse’nin humanistik Marksizmi, Adorno’nun Benjamin’le etkileşiminden de etkilenen negatif diyalektik kavrayışı, Habermas’ın normatiflik ve öznelararalık vurgusu gibi ayrışmalardan söz ediyorum.

tartışmalardan ve çözüm arayışlarından birkaç örnek vermenin, iletişim çalışmalarında salt Marksizmlerin çoğulluğuna dahi işaret etmeye yeteceğini düşünüyorum.

- a. Ekonomi politik yaklaşımda araçsalcı-yapısalcı Marksizm ayrımı ve Giddens'in "yapılaşma" kavramıyla bir arabuluculuk (Murdock, 1982)
- b. Kültürel çalışmalarda iki paradigma: kültürelcilik-yapısalcılık gerilimini Gramsci ve "hegemonya" kavramıyla giderme (Hall, 1980; 1982)
- c. Ekonomi politik ile kültürel çalışmalar aracısı olarak Pierre Bourdieu ve Raymond Williams'in çalışmaları ve kültürel maddecilik (Garnham, 2008 -orijinali 1983) ya da Douglas Kellner'in (2008 -orijinali 1997) çabası.

Söz konusu eleştirel iletişim çalışmalarının çeşitli metinlerinde psikanaliz, antropoloji, dilbilim, edebiyat incelemeleri, işçi sınıfı tarihi, sosyal teori, siyaset teorisi vb. alanlarla ilişkisi de tartışılmıştır. Medyanın endüstriyel ve politik açıdan kurumsal boyutuyla ilgilenmeye ya da medyanın kültürel işlevlerine ve ideolojik rolüne eğilmeye ya da toplumsal bilimler kadar insan bilimlerine yönelmeye göre bu ilişkilene farklılık gösterir. Ancak, aynı araştırmacının medyayı farklı boyutlarıyla ele alması da söz konusudur. Örneğin, yayıncılık sistemleriyle ilgili bir yüksek lisans tezinin jürisinde bir jüri üyesinin "Raymond Williams'la ne ilgisi var? O kültürel çalışmalar geleneğinden" demesine çok şaşırılmışım. Jüri üyesi, Williams'ın *The Long Revolution* (1961) ve *Communications* (1962) kitaplarından, işçi hareketi içinde 1960'lı ve 1970'li yıllardaki medya politikalarına yönelik çalışmalarından haberdar değildi.⁷ Oysa, Adorno'nun, Lowenthal'in, Williams'ın, Murdock'un eserlerine baktığımızda, hem üretime ve ekonomi politik analize hem de form, içerik ve alımlamayı kapsayan kültürel boyutun farklı veçhelerine ilişkin eleştirel çalışmalar yaptıklarını görebiliriz. Türkiye'deki erken dönem iletişim araştırması için de bu gibi ilişkilene biçimleri geçerli.

Türkiye'de medya, iletişim ve kültüre eleştirel yaklaşımlarda üç isim

Ünsal Oskay

Türkiye'de iletişimin akademik bir çalışma alanı olarak kurumsallaşmasını temel alarak eleştirel yaklaşımların başlangıcını saptamak istediğimizde, ilk karşımıza çıkan çalışmalar Ünsal Oskay imzalıdır.

⁷ Bu konuda ayrıntılı bir analiz için bkz. O'Malley, 2013. Williams ve ilgili eleştirel çalışmalar için Raymond Williams Vakfının yayını olan ve O'Malley'in makalesinin de çıktığı *Key Words: A Journal of Cultural Materialism* dergisinin çeşitli sayılarına bakılabilir.

Oskay (2011, s. 613-4), *Zamanın Tozu: Frankfurt Okulu'nun Türkiye'deki İzleri* başlığı altında kitaplaştırdığımız araştırma için kendisiyle yaptığım görüşmede, dünyaya bakışındaki eleştirelliği, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki (AÜ SBF) öğrenciliğinde Paul Baran'dan okuduğu ekonomi politikle ilgili eserlere, kantinde görüştüğü Cemal Süreya ve Ece Ayhan gibi edebiyatçı arkadaşlarıyla konuşmalarına, bir süre yaptığı gazeteciliğin kazandırdıklarına dayandırır. Nermin Abadan ve Hıfzı Topuz sayesinde UNESCO bursuyla Stanford Üniversitesi'ne gittiğinde ise, iletişim alanının kurucusu da sayılan Wilbur Schramm başta olmak üzere ana akım iletişim araştırmalarının önemli isimleriyle tanışmıştır. ABD'deki öğrenimi sırasında Marcuse'yi okumuş, onun *Sovyet Marksizmi* kitabına tepki duymuştur. Princeton Radyo Araştırması Projesinin çıktılarını okurken ise hem Lazarsfeld hem de Adorno'nun yazılarıyla karşılaşmış ve Marcuse ve Frankfurt Okulu'yla bağlantısını bilmeden Adorno'nun tarafını tutmuştur.

Ünsal Oskay Türkiye'ye döndüğünde, AÜ SBF BYYO asistanı olarak ABD'de toplayıp okuduğu iletişim metinlerini Türkçeye çevirip bir kısmını teksir-ders notu olarak, bir kısmını da derleme kitap olarak hazırlamıştır. 1969 yılında ilk basımı yapılan *Kitle Haberleşme Teorilerine Giriş: Seçilmiş Parçalar* kitabındaki 13 yazının ikinci ve üçüncüsü dışındaki yazılar, Schramm'ın (1965, ilk basımı 1954) *The Process and Effects of Mass Communication* başlıklı derleme kitabından alınmıştır. N. Abadan'ın önsözyle yayımlanan kitaptaki metinler; kitle haberleşmesinin sosyal psikoloji açısından ele alınması, haberleşme süreci ve haberleşme araçlarının etkileri, propaganda başlıkları altında üç bölüm halinde toplanmıştır. Oskay'ın (1968) AÜ SBF BYYO üçüncü sınıflar için ortak ders notları olarak hazırladığı *Kitle Haberleşme Teorileri ve Kitle Haberleşme Araçları* başlıklı teksir ise, çoğunluğu D. Katz, vd'nin (1954) *Public Opinion and Propaganda* kitabından çeviri parçalardan oluşur.

Oskay'ın (1971b), TRT 1970 Bilimsel Araştırma Büyük Ödülünü kazanan *Toplumsal Gelişmede Radyo ve Televizyon: Geri Kalmışlık Açısından Olanaklar ve Sınırlar* başlıklı kitabı ise farklı bir bileşim içindedir. Schramm başta olmak üzere ana akımın uluslararası iletişim açısından savunduğu Batı merkezli gelişme ya da modernleşme teorilerinin iddialarıyla yola çıkmasına rağmen, onlara karşı Marksist teorinin ve bağımlılık teorisinin öncüsü sayılan Paul Baran'ın çalışması başta olmak üzere, Bronislaw Malinowski gibi bir antropolog ve John Dewey gibi Chicago Okulu'yla anılan pragmatist bir filozof ve eğitimcinin çalışmalarından yararlanır ve Türkiye'nin siyasal ve sosyal yapısına özgü bir ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişme anlayışı gerektiğini vurgular. Aynı dönemde tamamladığı doktora tezi *Gelişme Açısından Kültür Değişimi* (Oskay 1971a, s. 259-60), gelişmekte olan ülkelerde kültür değişiminin; ekonomik ve kültürel yapılar arasındaki ilişkiye bağlı, yapısal bir değişme sorunu olduğunu gösterir ve toplumsal sınıflar arasındaki dengenin yeni bir toplum biçimini kuracak yeni toplumsal sınıflar yararına değişmiş olması gerektiği sonucuna varır.

Sosyal teori açısından Marksist yönelimi aşikâr olan Oskay'ın, o dönemde ABD'de yeni kurulan iletişim alanında erişebildiği kaynaklar, pazar yönelimli araştırmalar ile siyasal ve askeri propaganda araştırmalarından oluşan liberal ve pozitivist anlayışla kuşatılmıştır. 1960'ların sonundan 1970'lerin ortalarına kadar Oskay'ın çalışmalarının bir yandan ekonomi politik ve kültürel perspektiften ve gelişmişlik açısından Latin Amerika, Çin, Türkiye üzerine olduğunu, diğer yandan ana akım kitle iletişimi çalışmalarının öncü metinlerinin çevirip derlenmesinden oluştuğunu söyleyebiliriz.⁸

Oskay'ın (2011) bir bütün olarak gördüğü insan serüvenini ya da dünya tarihini ve toplumsal yapıya ve ilişkilere ilişkin eleştirel perspektifini iletişim alanına taşıyacak metinlerle karşılaşp onları okuyup anlamak için çevirmeye başlaması ise, 1974 yılındadır. Özel arşivimde bulunan, 1989 yılında benim için o dönemde Leicester Üniversitesi Kitle İletişim Araştırmaları Merkezi (CMCR) müdürü olan James Halloran'a hitaben yazdığı referans mektubunda bu yılı kendisi belirtmiştir:

1974'e kadar, Amerikan yaklaşımı içinde sosyoloji, sosyal psikoloji, kültür antropolojisi ve tarihten yararlanarak "Theories of Mass Communications" öğrenmeye ve öğretmeye çalıştım.

Ülkemde, tesadüfler aracılığı ile, bu alandaki ilk akademisyenlerden biriydim. 1974'ten itibaren Amerikan yaklaşımının betimleyici açıklamalarını yeterli bulmadığım için Marx, Simmel, Veblen, Huizinga, Frankfurt Okulu ve nihayet sizlerin çalışmalarına, Telos, New German Critique, Theory and Society'de yazarlara yaklaşıma ihtiyacı duydum.

Ankara'da Siyasal Bilgiler Fakültesindeki doktora programında ve lisans düzeyindeki derslerimde bu yaklaşımla konuları işledim.

Eleştirel Yaklaşımın "Mass Communication" konuları için çok önemli olduğuna inanıyorum.⁹

1970'li yılların ikinci yarısında Oskay'ın eleştirel iletişim ve kültür yazılarının yer aldığı ilk mecra, yılda bir yayımlanan *AÜ SBF BYYO Yıllıkları* olacaktır. Örneğin, 1974 yılında *İktidar Seçkinleri*, 1979 yılında *Toplumbilimsel Düşün (The Sociological Imagination)* çevirilerini de yayımladığı C. W. Mills'i ele aldığı yazısı 1974-76 yıllığında, "Popüler Kültürün Toplumsal Ortamı ve İdeolojik İşlevleri" makalesi 1977-78, "Müzik ve Yabancılaşma" 1979-80, "Benjamin'in Baudelaire Çalışmaları" 1981, "David Riesman'ın Görüşleri" de 1982

⁸ 1960'ların sonları ve 1970'lerin başlarında Oskay'ın *AÜ SBF Dergisi*'ndeki yazılarını (örneğin, "Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu" 22 (4), 1967; "Latin Amerika'nın sorunları" 22 (3); Kitle Haberleşmesi Açısından Toplumsal Araştırmalarla İlgili Metod ve Planlama Sorunları 27(2) 1972) ve yaptığı çevirileri (Bertrand D. Wolf, *Devrim Yapan Üç Adam* 1968; J. Fairbank, *Çinin Sömürgeleşmesi ve Amerika'nın Asya Politikası 1840-1950* 1969; T.B. Bottomore, *Toplumbilim* 1972; Maurice Duverger, *Metodoloji Açısından Sosyal Bilimlere Giriş*, 1973) doğrudan konu etmediğim için, bu kaynaklara referanslarda yer vermedim, burada anmakla yetindim.

⁹ Bu alıntıyı Ünsal Oskay'ın el yazısıyla 2 sayfa tutan referans mektubunun ilk sayfasından yaptım. İkinci sayfada daha çok beni övüyor. Mektubu İngiltere'ye göndermek üzere İngilizceye çevirip daktiloya çektikten sonra kendisine imzalatmış; el yazısı aslını saklamıştım.

yıllıklarında çıkmıştır. *AÜ SBF Dergisi*'nde 1980'de popüler kültür açısından ideoloji kavramına yeni yaklaşımlar üzerine yazmıştır.¹⁰ Eskişehir'de Anadolu Üniversitesi'nin *Kurgu* dergisinde 1981 yılında "Kitle İletişimi Açısından Toplumsal Egemenlik ve Kültürel Donanımları" yayımlanmıştır.¹¹

1970'li ve 1980'li yıllarda, Ünsal Oskay'ın yukarıda söz edilen C. W. Mills (1974; 1979) çevirilerinin yanı sıra L. H. Morgan'ın 1877 tarihli (1986; 1987) iki ciltlik *Eski Toplum* kitabının çevirisi de yayımlanmıştır. Engels'in, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* çalışmasında, insanın serüvenini Morgan'ın araştırmalarına, Marx'ın bu araştırmalarla ilgili notlarına ve *Das Kapital*'e dayanarak incelemesiyle bu kitabın önemi artmıştır. *Eski Toplum*'un Türkiye'de basılma süreci hayli sancılı olmuş, Oskay'ın 1976 yılının başında tamamladığı çeviri, ancak 1986 ve 1987 yıllarında Payel yayınlarından iki cilt olarak çıkabilmiştir. Morgan'ın hem eski Roma, eski Yunan ve İbranilere ilişkin kaynaklara hem de Kızılderili kabileleriyle alan araştırmalarına dayanan bu öncü etnoloji çalışmasının, Türkiye'de basılma sürecini Oskay (1998, s. 71-77), okumazyazmazlığımız ("okuryazarlık"tan türettim) çerçevesinde "Enformasyon Toplumuna Geçmezsek Geleceğin 'Aztekleri' Olabiliriz" yazısında anlatmıştır. Oskay (2011, s. 614) "Ben iki yıl dört ay 7 gün Morgan'ın *Eski Toplum* kitabını çevirdim. Hıssım, akraba ilişkileri, bilmem neler, işte onların isimleri... Heyecanlı bir kitap değil.... Neden hoşuma gitti biliyor musun? Uzun vadede düşündüğümüzde hayatın ardı ardına çok büyük değişikliklere uğratıldığını görebildim" der.

Çalışarak, çok büyük değişikliklere "iki darı tanesi kadar da olsa" katkısı olabileceğini bilmek; o dönemde Oskay'ın çok sayıda telif ve çeviri yapıt üretmesiyle sonuçlanır: *Estetize Edilmiş Yaşam* (Benjamin, 1982), *Estetik ve Politika* (Jameson, ed., 1985), *Diyalektik İmgelem* (Jay, 1989) gibi kitap çevirileri; çeşitli dergilerde, örneğin *Birikim*'de Enzensberger'den (1979) makale çevirileri yayımlanmıştır. *Oluşum* dergisindeki Benjamin üzerine yazıları (Oskay, 1981a; 1981b) ile üçü de aynı yıl çıkan kitapları ise, *Çağdaş Fantazy* (1982a), *Müzik ve Yabancılaşma* (1982b) ve *XIX. Yüzyıldan Günümüze Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri* (1982c) olmuştur.

Son andığım *Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri* kitabı, Doçentlik çalışmasıdır. Oskay, çalışmasının asıl sorununu bir dipnotta verir: "İletişimin Kültürel İşlevleri'nin iletişim araçlarının teknolojik yanlarından mı, toplumsal yapıca belirlenen kullanımlarından mı, yoksa bu ikincisi ile birlikte bir üçüncü nedenden mi -reel yaşama katılma durumundaki çağdaş insanın kendi günlük yaşamından mı- yola çıkarak açıklanması gerektiği sorununa yaklaşıma çalışacağım" (Oskay, 1982c, s. 10-11, dipnot 16). Homeros'tan D. Riesman'a ve C. W. Mills'e, Marx'tan, Braudel ve M. Berman'a, Habermas, Arendt, Benjamin, Adorno ve Horkheimer'dan Huizinga, Veblen, eleştirel iletişim ve kültür çalışmalarında sıkça andığımız R. Williams ve H. Schiller'e ve

¹⁰ Yıllık yazıları, 1980'lerin ilk yarısında *Cumhuriyet*, *Milliyet* gibi gazetelerde, *Somut*, *Yazko Edebiyat*, *Yazko Çeviri*; 1980'lerin ikinci yarısı ve 1990'ların başlarındaki *Gösteri*, *Argos*, *Varlık*, *Beyaz Perde*; 1990'ların sonunda *Cogito*, *Sanat Dünyamız* vb. dergilerde çıkan eserleriyle birlikte "Yıkanmak İstemeyen Çocuklar" *Olalım* ve *Tek Kişilik Haçlı Seferleri* kitaplarında (Oskay, 1998; 2000) bir araya getirildiği ve *Müzik ve Yabancılaşma* (Oskay, 1982b) ayrı bir eser olarak yayımlandığı için, referanslarda sadece bu kitaplara yer verdim.

¹¹ Oskay, *Kurgu* dergisinde 1990 yılında da yayın yapmıştır. Bu yayında kitap hazırlığı olarak başladığını söylediği *Roman ve Etik* ile ilgili çalışması ölümünden sonra düzenlenip kitap olarak yayımlanmıştır (Oskay, 2014).

daha nicelerine göndermelerle kurduğu teorik çerçevede Oskay (1982c, s. 1-30), modern toplumlarda medya yoluyla iletişim süreçleriyle kısıtlanmayan, üretim ve tüketimin toplumsallaşmasıyla koştut “toplumsal iletişim”i vurgular; medyanın, karmaşık kültürel düzenlemeler yoluyla egemenlik yapısının korunmasında ve meşrulaştırılmasında ideolojik işlevler yüklendiğini; “teknolojik rasyonalite”nin toplumsal koşullarına odaklanarak “irrasyonel rasyonalite”ye dayanan toplumlarda insanların, toplumsal konumun gerçekliğini gizleyen bir fantazyada içinde özgürleşimden alıkonulduğunu belirtir (Oskay, 1982c, s. 24-30). Çalışmanın ilk kısmında on sekizinci yüzyılda Rousseau’nun “bilişimsel anlatımı”ndan on dokuzuncu yüzyılda (ağırlıklı Benjamin okuması üzerinden) Baudelaire ve Melville’in “metaforik anlatımları”na geçişi toplumsal değişim ve artan karmaşık ilişkilerle -yeni yükselen burjuva sınıfının izinde kırdan kente kültürel yaşam ve ürünlerle, tüketim biçimlerinin ve gruplarının yaratılmasıyla- açıklayan Oskay, ikinci kısımda Huizinga’nın oyunun ortadan kalkmasına ilişkin betimleyici kalan anlatımını, popüler ikonoloji açıklamalarını ve McLuhan’ın görüşlerini eleştirir. Son kısım ise, iletişimi toplumsal bir süreç olarak “teknolojik rasyonalite”, Vygotsky’nin dil ve düşünceye ilişkin görüşleri ve medyada şiddet ve pornografi gösterimi üzerinden değerlendirir. Nihayetinde ana akım çalışmalara karşı iletişimin doğrusal bir süreç olarak işlemediğini, kitle iletişiminin başat kültürü pekiştirme süreci olduğunu hegemonik ilişkileri merkeze alarak göstermiş olur:

Frankfurt Okulunun çalışmaları; bizim sorunumuz açısından özellikle Theodor W. Adorno, Max Horkheimer ve Walter Benjamin’in çalışmaları, çağdaş insanın edilginleşmesinin, “irrasyonelliğinin” onun insansal potansiyelliklerine rağmen ve belirli bir toplumsal formasyon içindeki egemen insan/bağımlı insan ilişkilerinden kaynaklandığını; çağdaş insanın gündelik yaşamındaki “irrasyonelliğin”, aslında, onun “irrasyonel bir toplumsal bütün” içinde yaşamakta oluşundan ileri geldiğini ortaya koymuştur (Oskay, 1982c, s. 404).

1990’lardan 2000’lere uzanan dönemde Oskay’ın *İslam’ın Siyasal Söylemi* (Lewis, 1993), *Adorno* (Jay, 2001) ve *Yaradığımız Medya* (McLuhan ve Fiore, 2005) gibi çeviri kitapları, *İletişimin ABC’si* (Oskay 1992) başta olmak üzere konuşmaları ve çeşitli dergilerdeki yazılarını bir araya getiren telif eserleri (Oskay, 1995; 1998; 2000; 2004) yayımlanmış, çeşitli yapıtlarının yeniden basımları yapılmıştır. 2009 yılındaki vefatından sonra da İnkılap yayınevini çok albenili biçimde hazırladığı kitap, derleme ve çeviri serileri çıkmıştır.

Ünsal Oskay’ın eleştirel perspektifinin, 1974 yılında bir kırılmaya uğramadığını; toplumsal yapıya yönelik eleştirel ekonomi politik analizini, önceleri Latin Amerika’da, Çin’de Türkiye’de “kültürel gelişme” kavramıyla ilişkilendiğini, sonraları başta Adorno ve Benjamin olmak üzere medyaya ve kültüre eleştirel yaklaşanların bilgisini buna eklediğini düşünüyorum. Oskay (1995) tarihsel bakışı her zaman korumuş bir sosyal bilimci olarak hem derinlikli hem de geniş bir perspektifle iletişimi ve kültürü anlamaya, anlatmaya çalışmıştır. Kendini alçakgönüllülük içinde “çalışkan bir nakledici”ymiş gibi sunsa da (Oskay, 2011, s. 614), Türkiye’de gündelik yaşama, popüler kültüre ilişkin toplumsal sistemi -meta fetişizmini, standartlaşmayı,

yabancılaşmayı, rekabetçi tüketimi vb- merkeze alarak yaptığı analizleri (Oskay, 1998; 2000; 2004) bu sunma biçimiyle kendine haksızlık ettiğini gösterir. Türkiye, onun gözünde hep evrensel bir serüvenin parçasıdır. Oskay, ister “efendi-köle”, ister “egemen insan-bağımlı insan” terimlerini kullansın (örn., Oskay, 1989; 1982b), anlattığı serüven, tarih boyunca insanın insanla ilişkisidir, eşitsizliğe dayanan toplumsal ilişkilerdir. Sinemaya, müziğe, edebiyata, iyi sanata yaptığı vurgu ve bilgi, sevgi, anlayış, barış içinde kurulacak bir iletişim arzusu; kültürün iyileşmesine, insanın özgürleşmesine yönelik umudu taşır içinde. 36 yıl önce Marmara Üniversitesi’nden üç öğretim elemanı, TRT radyosundan iki yapımcı ve birkaç reklamcıdan oluşan okuma grubumuzda Ünsal Oskay’ın önerisi ve anlatımıyla A. Adnan Adıvar’ın (1944) *Tarih Boyunca İlim ve Din* kitabını kısmen okumuştuk. O kitaptan bir cümle buraya çok yakışacak: “Âlimler beşeriyetin rahat nedir bilmeyen ruhu, dimağı, asıl şuuru demektir” (Adıvar, 1944, s. 17).

Raşit Kaya

Oskay (1995, s. 249), “32 kişinin birden yurt dışına gitmesini sağlayan bir sınavda, BYYO’ya verdiler imtihan yetkisini. Ben de nasıl soru yazmalıyız ki adama benzer adamlar alsın bu bursları diye düşündüm. Hakikaten iki kişi fire verdi, geri kalan herkes iyi adamlar çıktı”, der. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) bursuyla yurtdışına giden, Oskay’ın deyişiyle “iyi adamlar”dan biri, BYYO mezunları arasındaki tek SBF mezunu A. Raşit Kaya’dır. Kendisi de yıllar sonra, Fransa’ya gidişini *Fransa’da Okumak, Fransa’yı Okumak* başlıklı kitabında anlatacaktır (Kaya, 2021, s. 12-16). Bu kitapta hem Fransız siyasi tarihi hem de özel olarak Paris’te, genelde Batı Avrupa’da 1970-1977 yıllarında Fransa ve Türkiye gündemiyle bağlantılı biçimde öğrencilerle ve işçilerle yürütülen politik mücadele örnekleri yer almaktadır. Bu örneklerde buluşulan mekânlara, düzenlenen etkinliklere olduğu kadar *Türkiye Haberleri (Nouvelles de Turquie)* dergisine/bültenine, *Alinteri* ve *Yürüyüş* dergilerine göndermeler de mevcuttur (Kaya, 2021).¹² Türkiye’ye döndükten sonra ODTÜ’de siyaset bilimi alanında çalışan Kaya, çalıştığı üniversite bünyesinde “Medya ve Kültürel Çalışmalar Programı”nın kurulmasında etkin rol oynamış ve yöneticilik yapmıştır.

1970’lerin sonunda Kaya (1978a; 1978b) Türkiye’de televizyon üzerine yazmış ya da Türkiye’de Fransızca çıkan *Stamboul/İstanbul* gazetesine ilişkin bir kitabın eleştirisini yayımlamış olsa da eserlerinin Türkiye’deki iletişim çalışmalarına katkılarının 1980’li yıllarda görünür olduğunu söyleyebiliriz. *Kitle İletişiminde Temel Yaklaşımlar* başlıklı derleme kitabın başındaki “Giriş ya da Mitostan Gerçeğe” başlıklı yazıda (Alemdar ve Kaya, 1983), Superman çizgi karakterinin kurtarıcı rolünün zaman içinde geçirdiği değişim ve yer aldığı mecralar üzerinden kültür endüstrisinin ekonomi politik ve kültürel politik mahiyeti ortaya konulur. Bu değişim, bir yanıyla da konjonktürel belirlemeler sunar. Kaya’nın doktora tez danışmanı da olan Fransız iletişim bilimcisi Francis Balle’in kitle iletişim araçlarının “mutlak güç” sahibi olduğuna yönelik egemen bakış

¹² <https://www.tustav.org> Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı’nın web sitesindeki zengin arşivde Kaya’nın yazılarının da bulunduğu *Yürüyüş, Yurt ve Dünya* ve *Bilim ve Sanat* dergilerinin sayıları mevcut.

için yaptığı iyimser-kötümser ayrımı izlenerek dünyada kriz ve savaş dönemlerinde kötümser, görece refah içinde olunan dönemlerde iyimser yaklaşımların başat hale geldiğinin altı çizilir. Radyonun ABD’de ilk yaygın kullanımı döneminde evrensel bilgiyi ve olumlu değerleri toplumun geniş kesimlerine yayıp huzur ve istikrarı sağlamada ona yüklenen umutlar, yerini Büyük Bunalım döneminin sonuna doğru basın ve radyonun şiddeti ve zorbalığı da yayabileceği düşüncesine bırakır. Avrupa’da propaganda aracı olarak kullanılan radyo, bu olumsuz düşünceyi pekiştirecek, ancak II. Dünya Savaşı’ndan itibaren ampirik araştırmalarla desteklenen, sonra televizyonu da bünyesine katan kitle iletişim araçlarının gücüne ilişkin düşünce, bu araçlara iyi ve doğru amaçlar için görevler yükleyecektir (Alemdar ve Kaya, 1983, s. 7-8). Giriş yazısında bu konjonktürel belirlenme anlatısının asıl vardığı yer önemlidir: 1. Yapılan ampirik araştırmaların sosyal bilimlerde gelişen yapısal-işlevselcilik bağlamında düşünülmesi ve uluslararası çerçevede medyanın bir modernleşme ajanı olarak değerlendirilmesi 2. Bu mutlak güç mitinin, medyayı toplumların tarihsel değişiminin belirleyicisi konumuna getiren Marshall McLuhan’ınki gibi teorik girişimlere yol açması.¹³

1987 yılında *Bilim ve Sanat* dergisinde yayımlanan yazısında Kaya, benzer bir ayrıştırmayı, enformasyon teknolojilerine ilişkin “bilimsel teknolojik devrim” iddialarına karşı yapar ve Marksist sosyal düşünceyi de değerlendirmeye katar. Liberal görüş, iyimser ya da karamsar yeni teknolojilerin toplumsal yaşamda önemli etkileri olduğu, toplumsal değişimde rolü olduğunu öne sürer. Marksizm ise, üretim güçlerinin gelişmesini daha ileri bir toplumsal oluşuma geçilmesine bağladığı için karamsar değildir. Ancak ana mesele, teknolojinin nötr olması, yaratacağı değişimin onun kullanımına bağlı olacaktır. Nasıl ve hangi amaçlar için tasarlandılar ve kullanılacaklar? Bir toplumsal oluşumda birbirleriyle ilişkili düzeyleri ayrıştıran, bilimsel-teknolojik devrimin toplumsal değişimde belirleyici olduğunu savunan McLuhan ve çelişkileri kültürel düzeyle sınırlayan D. Bell gibi iyimser teorisyenler karşısında Marcuse gibi karamsarlar vardır -ki o da teknolojinin baskıcı bir toplumsal örgütlenmeye zorlayıcı özelliğini aşırı vurgulamaktadır. Yeni teknolojiler enformasyon teknolojileridir ve sermaye birikimi sürecinin parçası olarak uygulamaya konulmaktadır. Pazar koşulları altında ve uluslararası rekabet içinde kâr güdüsüyle hareket eden büyük sermayenin çıkarları karşısında, az işçi, düşük ücret ve sendikasılaştırma yeni sağın başlıca politikalarıdır. Kaya’nın önerisi, teknoloji konusunu politikleştirmek ve tartışmaktır.

Raşit Kaya (1985), *Kitle İletişim Sistemleri* kitabında, iletişim çalışmalarında “normatif kuramlar” olarak anılan medya sistemlerini Batıdan üç örnekle felsefi temelleri ve siyasal sistemle ilişkisi içinde ele alır. Buradaki vurgu, düzenlemelerin aslında “siyasal karar”la gerçekleşeceği üzerinedir. 1993 yılında yayınlanan *Radyo Televizyonda Yeni Düzen* (Alemdar ve Kaya, 1993), Türkiye örneğini de analize katar. İletişim

¹³ Kitapta yer alan makalelerin ilk ikisi, bu çerçevede kitle iletişim araştırmalarının tarihsel seyri ve kitle iletişim araçlarının izleyiciler üzerindeki etkisine yönelik araştırmaların sunumu üzerinedir; ardından, McLuhan’ın yazdıklarından bir kesit gelir. Sonraki iki yazı, radikal yaklaşımları ele alır ve uluslararası iletişimde radikal yaklaşım çerçevesinde kültürel bağımlılığa ilişkin çalışmaları değerlendirir. Son iki makale ise, popüler kültür üzerine Ünsal Oskay ile Umberto Eco’nun makaleleridir.

Araştırmaları Derneği'nin (İLAD) ortak yayını olarak çıkan çok yazarlı *Basında Tekelleşmeler* (Topuz, vd., 1989) alışmasında, basında değişen sermaye yapısı gözler önüne serilirken, Kaya, 1994 yılında yayımlanan İngilizce makalesinde, Türkiye'de medya yapılarının dönüşümünü anlatır ve Türkiye'de yayıncılıkta, özel kanalların da yayın yaptığı yeni sisteme geçişin, önce fiili durum yaratılıp ardından düzenlemenin gelmesiyle nasıl "oldu bitti"ye getirildiğini gösterir.

Kaya, "basından medyaya dönüşüm"n 1980'lerin ortalarından 1990'lara uzanan bu ilk analizlerini ve sonrasını *İktidar Yumağı* kitabında hem dünya ölçeğinde hem de Türkiye zeline derli toplu sunacaktır.¹⁴ Tarihsel maddeciliğe dayanan bir ekonomi politik yaklaşımla medyayı ve gazetecilik pratiklerini, kendi deyişiyle, medya, sermaye ve devletin girift ilişkisinden oluşan "iktidar yumağı"nı özümlediği bu kitapta Kaya (2016, s. 40-48, 78-80) teorik düzeyde "gerçekliğin inşası", "kodlama-kodaımlama" gibi göndermelerle ideolojinin işleyişiyle de bağlantı kurmuştur. Kreselleştiği varsayılan fakat eşit olmayan ilişkiler üzerine kurulu dünyada medya, sanal ortama taşıdığı çatışmalarda "sağduyulu" pozuyla hegemonya krizinin nn almakta, böylece de "ağdaş dünyanın ideolojik regülatörü" konumuna yerleşmekte ve "topya" arayışlarını anlamsız kılmaktadır (Kaya, 2016, 421-422, ayrıca aynı argüman için televizyon özeline bkz. Kaya, 2001).

Kaya'nın siyaset teorisi yazıları da medya analizlerinin teorik tartışmaları da ideolojik olana göndermeler içerir. Örneğin, yeni sağın alternatif yok iddiasını ideolojik düzlemde değerlendirmesi (Kaya, 1988) ya da Marx tartışmasını Batı Marksizmine, devlet odağında Althusser ve Poulantzas'a olsa da öncelikle Gramsci'ye (ve Frankfurt Okulu'na) taşıması (Kaya, 2009, s. 90-91 ve 93) gibi medya çalışmalarını siyaset bilimiyle ilişkisi içinde değerlendirmesinde de aynı izlek karşımıza çıkar (Kaya ve akmur, 2013, s. 571). Fakat yaklaşımı her zaman, politik olan üzerindeki vurguyu ihmal etmeyen bir eleştirel ekonomi politik yaklaşım olmuştur.

Erol Mutlu

Oskay'ın gazetecilik deneyiminden sonra, Kaya'nın doktora sırasında Fransa'daki organizasyon ve dergi/bülten yayıncılığını takiben akademik yayınlarda bulunmasında olduğu gibi, Erol Mutlu da 12-13 yıl kadar TRT televizyonunda çalıştıktan sonra üniversitede çalışmaya ve yazmaya başlamıştır. Mutlu, 101'likler diye anılan TRT'ciler arasındadır (Alpagut, 2014); A BYYO'da da ilk yılları idari davalarla geçmiştir.¹⁵ Doktora tezine A SBF'de nsal Oskay'ın danışmanlığında başlamış, Oskay İstanbul'a gittikten sonra tezini 1986'da Tokgöz ile tamamlamıştır (Tokgöz, Binark ve aylı Rahte, 2014, s. 44-46; Tokgöz, 2021, s. 286).

¹⁴ Aynı dönemde Kaya ve akmur'un (2010) Türkiye'de medyanın siyasetle doğrudan ilişkisini gösteren İngilizce makalesi de yayımlanır.

¹⁵ Türkiye'de işini iyi yapmaya, ödüller almış olmaya değil, (*Sporun yks*, belgesel dizi, Radyo Televizyon Muhabirleri Derneği, Cengiz Polatkan dl ve *Köy Kahvesi* dizi program, 1980, ağdaş Gazeteciler Derneği dl) siyasi eğilimlere bakıldığı için, bunların film çekenlere, yazı yazarlara ne ilk ne de son cezalar arasında olduğunu zaten biliyoruz. İktidardan ve hak arayışından söz edildiğinde, mücadelenin bitmeyeceğini de birilerinin bilmesi lazım tabii. eşit çeşit ceza uyduruluyorsa, türlü türlü de mücadele biçimleri ortaya çıkıyor.

Erol Mutlu'nun *Karşılaştırmalı Televizyon Sistemleri ve Televizyon Yapımcılarının Mesleki Eğilimleri* başlıklı doktora tezi (1986), *Televizyonu Anlamak* (1991), *Televizyonda Program Yapımı* (1995), *Televizyon ve Toplum* (1999) kitapları, "TV Eleştirisinin Doğası" çevirisi (Berg ve Lawrence, 1997) ve "Televizyonu Düşünmek" (2005a, s.75-85 -ilk basımı 2001) makalesi başlıklarından anlaşıldığı gibi hep televizyon, televizyonun teorik ve pratik boyutlarıyla anlaşılması üzerinedir.¹⁶ Doktora tezinde, televizyonu; siyasal sistemle bağlantılı yayıncılık sistemi olarak normatif boyutuyla ve kurumsal üretimde yapım ve denetim aşamalarıyla TV yapımcılarının mesleğe ve örgüte (bu örnekte TRT'ye) bakışı gibi profesyonel üretim süreci çerçevesinde işleyen Mutlu (1986), *Televizyonu Anlamak* kitabında (Mutlu, 1991) televizyon anlatılarını "tür" kavramına dayandırarak çözümlenmeye yönelir. Mutlu (1995), *Televizyonda Program Yapımı*'ni ders kitabı olarak pratiğe yönelik hazırlamıştır; *Televizyon ve Toplum* ise (Mutlu, 1999), televizyonun bir iletişim, eğlence ve kültür aracı olarak yaşamımızdaki yerine ilişkin araştırmaları, çözümlenmeleri, arayışları tarayıp derleyen bir değerlendirme niteliğindedir. Mutlu'nun ders kitabı dışındaki televizyon çalışmaları, aslında ya giriş ve ilk bölümlerinde ya da *Televizyon ve Toplum*'da olduğu gibi tüm kitapta iletişim alanındaki teorik tartışmaları barındırır. "Televizyonu Düşünmek" makalesinde de Mutlu (2005a, s. 75-85), televizyonu bir kalkınma etkeni olarak ya da bir eğlence aracı olarak değerlendirmenin birbirinin türevi olduğunu gösterir; ya temsile, ya araca, ya kuruma ya da sürece odaklanan kuramların diğer boyutları dışarıda bıraktığını belirtir. Mutlu'ya göre, televizyon çalışmalarındaki kuramsal yanlılığı eleştirel biçimde, televizyonu da çok boyutluluğu içinde düşünmek gerekir.

Mutlu da Oskay gibi 1980'lerin ikinci yarısından itibaren önce *BYYO Yıllık*, sonra *İLEF Yıllık*'larında makaleler ve çeviri metinler yayımlamıştır. *İletişim, Kültür ve İletişim, Yeni Türkiye, Mürekkep, Doğu Batı, Karizma* gibi dergilerde ve başta *Radikal İki* olmak üzere gazetelerde akademik ve güncel yazıları çıkmıştır.¹⁷ Bu yazılar, kamusalılık, milliyetçilik, modernlik-postmodernlik tartışması, globalleşme, medya ve üniversitede etik vb. birçok kavram ve konuya ilişkin bilgi ve düşüncelerle örülmüştür.

Fakat Mutlu'nun başlıca ilgisi, "iletişimi nasıl tanımlayacağız da üzerine çalışacağız?" sorusu gibi görünmektedir. Bu çerçevede, 1990'larda ve 2000'lerin ilk yıllarında Erol Mutlu, kitle iletişim kuramlarını, iletişim üzerine düşünmeyi, iletişimle ilgili kavramları, iletişim eğitimini doğrudan konu aldığı metinler üretmiştir.¹⁸ Bu metinlerden doğrudan iletişim çalışmalarıyla ilgili olanlar şunlardır: 1992'de "Kitle İletişim Kuramları ve Türkiye'de Basın-Yayın Eğitimi" (Mutlu, 2005a, s. 50-74), ilk basımı 1994'te yapılan *İletişim Sözlüğü*, 1996 yılındaki "İletişim Çalışmaları Alanına Aykırı Bir Bakış: Bir Üst-İletişim Olarak İletişim Çalışmaları" makalesi (Mutlu, 2005a, s. 28-49), 1997'de *Kitle İletişim Kuramları* dersinde seçtiği ve çevirdiği

¹⁶ Mutlu'nun sosyal bilimler ve siyaset bilimindeki genel formasyonu açısından Nisbet'ten muhafazakârlık üzerine kitap bölümünün yanında W. G. Runciman (1986), T. Bottomore (1987; 1990), çevirilerini de anmak isterim. Başta televizyon olmak üzere medyaya odaklanmasını bu formasyonu bağlamında düşünmek gerekir.

¹⁷ Erol Mutlu bibliyografyası için (birkaç eksikle) bkz. Yıldız, Özdemir ve Mutlu, 2014, s. 347-351.

¹⁸ İletişim eğitimiyle ilgili olarak bkz. Kükreç, 2011.

okuma parçaları ve ilgili sunuşu (Mutlu, 2005b) ve 2001’de basılan Gazi Üniversitesi’nde yaptığı konuşmanın metni, “Kitle İletişim Kuramları Üzerine”dir. (Mutlu, 2005a, s. 13-27). Mutlu, 1992 basımlı yazısında, ABD’de sosyal bilimler içinde iletişim çalışmalarının gelişimini ve “etki” sorunsalıyla ayrı bir disiplin olmaya yönelmesini anlattıktan sonra, Oskay’da da gördüğümüz, “karşıt düşünce akıntıları”ndan C. W. Mills, D. Riesman, Dallas W. Smythe ve H. I. Schiller’in çalışmalarına değinir ve “en etkili karşıt akıntı” olarak Frankfurt Okulu’nu ele alır. Ana akım ve karşıtı olan eleştirelilikleri yakınlaştırma çabalarının ideolojik yanlılık taşıdığını ama bu ikili ayrımı da aşırı basitleştirme riski nedeniyle dikkatli kullanmak gerektiğini söyleyen Mutlu (2005a, s. 64), o zamanki güncel durumu, ABD’de hem endüstriden araştırma projelerine verilen desteğin azalması hem de Avrupa’daki kültür ve iletişim çalışmalarıyla etkileşim çerçevesinde değerlendirir. Sonuçta, bir disiplinden ziyade sınırları gevşek bir akademik çalışma alanı oluşturan kültürel çalışmalardaki maddi pratik olarak kültür üretimi, metin ve alımlama analizleriyle ortaya koyulan anlamlandırma ve iktidar meseleleri iletişim alanına taşınmış, iktidar ilişkileri kavrayışı da Foucault etkisiyle salt toplumsal sınıf çatışması ekseninden karmaşık ve çok yönlü deneyimlerden oluşan bir toplum tasarımına kaymıştır. Mutlu, bu gelişmelerde egemen ana akıma karşı kuramsal bir zenginlik bulur (2005a, s. 70). *İletişim Sözlüğü*’nün girişinde de Mutlu (1994), katı disiplinler sınırların yaratacağı sığılaşma ve yoksullaşma karşısında bilginin “bilgiler arası bir söyleşmeyle herkese açılması”nı önerir; iletişim alanını farklı geleneklerin arasındaki kesişmeler ve örtüşmeler içinde dinamik ve zengin bir çalışmalar karmaşası olarak görür.

İletişim çalışmalarını bir “üst-iletişim” olarak değerlendirdiği 1996’da basılan makalesinde ise, Mutlu (2005a, s. 49), tersine, iletişim çalışmalarında zenginlik değil yoksulluk, hatta “içi boş bir yapıntı”ya dönüşme riski bulur. İletişim alanını yoksullaştırma eğilimi, sadece bilimselci, davranışçı, işlevselci egemen paradigma için değil, “bir öz-yapıbozumsal söyleme elverir” gördüğü (2005a, s. 43) kültürel çalışmalar geleneğinin bir araya getirdiği yaklaşımları yeterince geliştirmeden ve sorunlaştırmadan çalışma alanına aktaran eleştirel iletişim çalışmaları için de geçerlidir. Mutlu, iletişim çalışmalarının bir üst-iletişim olması ve bunun gizlenmesiyle bir aldatım yaratıldığı savını o kadar ileriye taşır ki özne-nesne diyalektiğinde aranan eleştirelilikten Lukacsvari bir özne-nesne özdeşliğine kadar varır:

El attığınız konu yaptığınız işe içkindir. Yani yaptıklarınız söylediklerinize doğrudan müdahale eder, söyledikleriniz de yaptığınıza. Edim sözün, söz ediminin açmazlarını ele verir. Özne-nesne konumları öylesine kaygan ve değişkendir ki, bu konumların varlığı su götürür hale gelir (Mutlu, 2005a, s. 34).

Bu gibi kaymaların kaynağını Erol Mutlu’nun 1993-94’ten itibaren (1) “kitle iletişimi” ve “medya”dan önce “iletişim”i anlamaya ve bu uğurda dil, gösterge/işaret değeri, anlam, söylem, söz, retorik, söz edimi (Mutlu, 1994; 2005b) gibi kavramlarla uğraşmaya, beşeri bilimlerle ilgilenmeye yönelmesinde; (2) bunu “kavramsal temizlik” gibi (Mutlu, 2005a, s. 26) çok daha kapsayıcı bir iddia içinde yapmaya çalışmasında ve (3) aynı

metin içinde dahi önce söyleyen, sonra söylediğini eleştiren tavrında bulabiliriz. Örneğin, önce kitle kavramını eleştirir, sonra kitle kavramını kullanır ve ardından başta eleştirdiği kavramı kullandığı için kendini eleştirir (Mutlu, 2005a, s. 26-27). Başka bir yazısında da yine kitle ve kitle kültürü kavramlarına yer verip Oskay'ın yirmi yıl önceki kavrayışını eleştiren biçimde kültürel işlevlerine indirgenmemesi gerektiğini düşündüğü popüler kültür kavramının temizliğine girer (Mutlu, 2005a, s. 293-333).¹⁹ Nihayetinde, "ciddi sorular sormak" gerektiğinin, bu soruların "medyanın da içinde yer aldığı daha genel iktidar ilişkisinin bizi birey olarak nerede konumlandığını ve ne kadar sınırlandırdığını araştırmamıza yol açan sorular" olması gerektiğinin altını çizer. Bunun için de parça parça değil, "büyük çaplı düşünce sistemleri"ne gereksinim vardır (Mutlu, 2005a, s. 27).

Türkiye'de erken dönem eleştirel yaklaşımların mirası ve sonrası

Türkiye'de iletişime eleştirel yaklaşımların erken dönem temsilcileri olarak gördüğüm Oskay, Kaya ve Mutlu'nun medya, iletişim ve kültüre ilişkin başlıca çalışmalarının eksik de olsa bir envanterini çıkarmaya çalıştım. Üçünün de siyaset bilimi arka temeli olduğunu ve iletişimi eleştirel perspektiften iktidar ilişkileri çerçevesinde değerlendirdiklerini göstermeyi başardığımı umuyorum. Üçünü ortaklaştıran bir nokta da hepsinin medya sistemleri analizi yapmış ve/veya gelişme literatürüyle ilgilenmiş olmasıdır: Oskay'ın doktora tezi ve TRT ödülü kazanan kitabı; Kaya'nın medyaya yaklaşımları değerlendirmesi ve ilgili derleme kitabın kapsamına aldığı Sarti'nin makalesi, doğrudan kitle iletişim sistemlerini işlediği kitabı ve Türkiye'de yayıncılık üzerine yazıları, Mutlu'nun doktora tezi ve çeşitli yazılarında değindiği "kültürel emperyalizm" tezine eleştirileri bu ortaklaşma örnekleri arasındadır. Bu, aynı zamanda üçünün de eleştirel yaklaşımların olmazsa olmazı, liberal düşünce eleştirileri kaleme aldıklarını gösterir.

Üçü arasındaki farklılaşmayı yalınlaştırarak söylersem, Oskay, özellikle P. Baran'ı andığı Marksist bir çerçevede önce kültürel gelişme sorununa eğilmiş, ilk elde erişebildiği anaakım iletişim araştırmalarını aktarmış ancak 1970'lerin ortalarından itibaren C. W. Mills, D. Riesman, H. Schiller gibi yazarların yanı sıra Frankfurt Okulu'nun, özellikle de Adorno ve Benjamin'in iletişime ve kültüre ilişkin çalışmalarını odağına alan ve yorumlayan yapıtlar üretmiştir. Kaya'nın medya analizleri, siyaset teorisi bağlantısı içinde daha net bir tarihsel maddeci ekonomi politik yaklaşım içindedir ve onun Batı Marksizmi referansları Gramsci ve Althusser olmuş gibi görünmektedir. Mutlu'nun yaşı Kaya'ya yakın olmasına karşın, akademik yaşama daha geç başladığı için, önceleri Oskay'ın yaklaşımına yakın argümanlarını 1980'ler ve 1990'lardaki uluslararası kaynaklarla daha fazla beslemiş; medya sistemleri ve medyada yaratıcı personelin konumundan tür

¹⁹ Değirmekle yetindiğim popüler kültür konusunda (Mutlu'nun yanı sıra Oskay ve Oktay'ın yapıtlarını da ele alan) bir değerlendirme için bkz. Çaylı Rahte, 2014.

çözümlemesine uzanan analizlerden sonra iletişimi anlamada birçok yaklaşımla örülen zengin bir düşünce sistemini savunarak her yaklaşımdan gelen kavramları netleştirme arayışına girmiştir -bu serüvende R. Williams'ın onun ana kaynaklarından biri olduğu kanısındaım.

Anıları ve eski çalışmaları değerlendirme yazarı olarak Türkiye'de pratikte olup da erken dönem eleştirel iletişim çalışmalarının teorik tartışmalarında fazla görülmeyen ancak 1990'lar ve 2000'lerden itibaren karşılaşmaya başladığımız muhalif seslerin, alternatif arayışlarının ve protestoların da elbette eleştirel yaklaşımlara konu olduğunu söylemeliyim.²⁰

Günümüzde savaşlar, gelişkin biyolojik ve nükleer silahlar, otoriter popülist yönetimler, zorunlu göçler/ölümler gibi dehşet verici birçok konuya karşı sözde "iyilik güzellik" tıbbi söylemiyle sunulan iki noktayı vurgularsam;

- zihnimizi kontrol edecek nöroteknolojik aygıtlara/çiplere (aslında Elon Musk gibi az sayıdaki büyük sermaye sahibine ve onların büyük devletlerdeki uzantılarına) tıbbi katkıları açısından yaklaşıp beyinlerimizi;
- her türden yaşlanma korkusu ve güzellik mitiyle örülü bir "estetik" (plastik demek isterim) kaygıyla benzeşmek, standartlaşmak, mimiksiz robotlara dönüşmek üzere yüzlerimizi, bedenlerimizi cerrahi müdahalelere açmak, distopik bir yaşantının kurulmasına gönüllü katılmak değil midir? Ünsal Oskay, Raşit Kaya ve Erol Mutlu'nun çalışmalarının bu gibi güncel soruları farklı boyutlarıyla tartışmaya açabileceği düşüncesindeyim.

Kaynakça

Adivar, A. A. (1944). *Tarih boyunca ilim ve din*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Adorno, T. W. (1969). Scientific experiences of a European scholar in America. (D. Fleming, Çev.). D. Fleming ve B. Bailyn (Der.), içinde *The intellectual migration: Europe and America, 1930-1960* (s. 338-370). Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Alemdar, K. ve Kaya, R. (Der.), (1983). *Kitle iletişiminde temel yaklaşımlar*. Ankara: Savaş Yayınları.

Alemdar, K. ve Kaya, R. (1993). *Radyo-televizyonda yeni düzen: Dünya deneyi ve Türkiye'deki arayışlar*. Ankara: TOBB.

Alpagut, T. (2014). "Erol ile TRT yıllarımız", *İletişim, anlam, arayış: Erol Mutlu'ya armağan* içinde (s. 25-31). Ankara: Ütopya Yayınları.

²⁰ Bu açıdan Meral Özbek'in (2004) *Kamusal Alan* derlemesini özellikle anmak isterim.

- Benjamin, W. (1982). *Estetize edilmiş yaşam* (Ü. Oskay, Çev. ve Haz.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Berg, R. V. L., ve Wenner, A. L. (1997). Televizyon eleştirisinin doğası. (E. Mutlu, Çev.). *AÜ İLEF Yıllık 1994-1995*, 349-394.
- Bottomore, T. (1987). *Siyaset sosyolojisi*. (E. Mutlu, Çev.). Ankara: V Teori Yayınları.
- Bottomore, T. (1990). *Seçkinler ve toplum*. (E. Mutlu, Çev.). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Çaylı Rahte, E. (2014). "Popüler kültürü eleştirmek üzerine: Oskay, Oktay ve Mutlu", *İletişim, anlam, arayış: Erol Mutlu'ya Armağan içinde* (s. 252-276). Ankara: Ütopya Yayınları.
- Enzensberger, H. M. (1979). Bir "kitle iletişim araçları teorisi"nin oluşturucu öğeleri (Ü. Oskay, Çev.), *Birikim* 58-59, 17-37.
- Garnham, N. (2008 -İngilizcesi 1983). Bir kültürel materyalizm teorisine doğru. (S. Çelenk, Der.), *İletişim çalışmalarında kırılmalar ve uzlaşmalar içinde* (s. 67-83) Ankara: Deki.
- Hall, S. (1980). Cultural studies: two paradigms. *Media, Culture and Society*, 2 (1), 57-72.
- Hall, S. (1982 -reprint 1988). The rediscovery of "ideology": Return of the repressed in media studies. (M. Gurevitch vd. Der.), *Culture, society and the media* (56-90). Londra ve New York: Routledge. (Türkçesi: (1994). İdeolojinin yeniden keşfi: Medya çalışmalarında baskı altında tutulananın geri dönüşü, (M. Küçük, Çev. ve Der.) *Medya, iktidar, ideoloji içinde*. Ankara: Ark).
- Horkheimer, M. (1999). *Critical theory: Selected essays*. (M. J. O'Connell vd., Çev.). New York: Continuum.
- Jameson, F., (Der.), (1985). *Estetik ve politika*. (Ü. Oskay, Çev.). İstanbul: Eleştiri.
- Jay, M. (1989). *Diyalektik imgelem*. (Ü. Oskay, Çev.). İstanbul: Ara Yayınları.
- Jay, M. (2001). *Adorno*. (Ü. Oskay, Çev.). İstanbul: Der Yayınları.
- Jenemann, D. (2007). *Adorno in America*. Minneapolis, Londra: University of Minnesota Press.
- Katz, D., vd. (Der.), (1954). *Public opinion and propaganda*. Hinsdale, Il: Dryden Press.
- Kaya, R. (31 Ocak 1978a), 10 Yıl sonra TV: Devlet baba televizyonu, Yürüyüş.
- Kaya, R. (1978b). Eleştiri/Tanıtm/Tartışma, İstanbul (1875-1964) Türkiye'de yayınlanan Fransızca bir gazetenin tarihi, K. Alemdar, Ankara, AİTİA Yayınları, 1978, *Yurt ve Dünya*, 12, 363-366.
- Kaya, A. R. (1985). *Kitle İletişim Sistemleri*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Kaya, A. R. (1987). Bilimsel-teknolojik devrim ve sosyal düşünce. *Bilim ve Sanat*, 80, 22-25.

- Kaya, R. (1988). Panel: Türkiye'yi nasıl bir gelecek bekliyor? (Panele katılanlar: İlhan Tekeli, Ömür Sezgin, Raşit Kaya, Gencay Şaylan, Galip Yalman, Özcan Kesgeç) *Bilim ve Sanat*, 89, 6-18.
- Kaya, A. R. (1994). A fait accompli: Transformation of media structures in Turkey. *METU Studies in Development*, 21(3), 383-404.
- Kaya, R. (2001). Televizyon: Medyanın amiral gemisi ya da globalleşmenin taşıyıcısı. *AÜ İLEF Yıllık 1999. Özel Sayı: Sinema ve Televizyon. Mahmut Tali Öngören'e Armağan.* (A. Kartarı ve D. B. Kejanlıoğlu, Der.): 199-206.
- Kaya, R. (2009). Söyleşi: Siyaset "iyi yönetimin, mutlu toplumun" arayışıdır... Söyleşiyi yapan: İ. Ö. Kerestecioğlu; Söyleşiye katılanlar: Ömür Sezgin, Raşit Kaya, Cemil Oktay. *I.U. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 40, 77-107.
- Kaya, R. (2011). Günümüzde Türkiye'deki iletişim eğitimini ana hatlarıyla ele alacak olursak neler söylerdiniz? *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 15, 182-188.
- Kaya, A. R. (2016 -1. Basım 2009). *İktidar yumağı: Medya, sermaye, devlet*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Kaya, A. R. (2021). *Fransa'da Okumak, Fransa'yı Okumak*. İstanbul: Ayrıntı.
- Kaya, R., ve Çakmur, B. (2010). Politics and the mass media in Turkey. *Turkish Studies*, 11(4), 521-537.
- Kaya R., ve Çakmur, B. (2013). Siyaset bilimi ve medya çalışmaları. (G. Atılğan ve A. Aytekin, Der.), *Siyaset bilimi: Kavramlar, ideolojiler, disiplinler arası ilişkiler* (s. 567-578). İstanbul: Yordam.
- Kellner, D. (2008 -İngilizcesi 1997). Ayrımın üstünden gelmek: Kültürel çalışmalar ve ekonomi-politik (H. Ergül, Çev.), (S. Çelenk, Der.), içinde, *İletişim çalışmalarında kırılmalar ve uzlaşmalar*. (s. 147-172) Ankara: deki.
- Kükreler, Ö. (2011). Erol Mutlu'nun iletişim eğitimi üzerine düşünceleri ve katkıları. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 15, 161-163.
- Lewis, B. (1993). *İslam'ın Siyasal Söylemi*. (Ü. Oskay, Çev.). Ankara: Simavi Yayıncılık.
- McLuhan, M., ve Fiore, Q. (2005). *Yaradığımız Medya*. (Ü. Oskay, Çev.). İstanbul: Merkez Kitapçılık Yayınları.
- Mills, C. W. (1974). *İktidar Seçkinleri*. (Ü. Oskay, Çev.). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Mills, C. W. (1979). *Toplumbilimsel Düşün*. (Ü. Oskay, Çev.). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Morgan, L. H. (1986). *Eski Toplum, Cilt 1*. (Ü. Oskay, Çev.). İstanbul: Payel Yayınevi.
- Morgan, L. H. (1987). *Eski Toplum, Cilt 2*. (Ü. Oskay, Çev.). İstanbul: Payel Yayınevi.

- Murdock, G. (1982; reprint 1988). Large corporations and the control of the communications industries. M. Gurevitch, vd. (Der.), *Culture, society and the media* içinde (s. 118-150). London ve New York: Routledge.
- Mutlu, E. (1986). Karşılaştırmalı televizyon sistemleri ve televizyon yapımcılarının mesleki eğilimleri. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış doktora tezi.
- Mutlu, E. (1991). *Televizyonu Anlamak*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Mutlu, E. (1994). *İletişim sözlüğü*. Ankara: Ark Yayınları. (Genişletilmiş 2. Basım 1995; Gözden geçirilmiş 4. Basım 2004 Ankara: Bilim ve Sanat; Son Basım 2017 Ankara: Ütopya).
- Mutlu, E. (1995). *Televizyonda Program Yapımı*. Ankara: AÜ İletişim Fakültesi Yayınları.
- Mutlu, E. (1999). *Televizyon ve Toplum*. Ankara: TRT Yayınları.
- Mutlu, E. (2005a). *Globalleşme, Popüler kültür ve Medya*. Ankara: Ütopya Yayınları.
- Mutlu, E. (Der.), (2005b). *Kitle İletişim Kuramları*. Ankara: Ütopya Yayınları.
- O'Malley, T. (2013). Communications policy and social change: Raymond Williams, the left and thinking about the media. *Key Words*, 11, 12-26.
- Oskay, Ü., (Der.), (1968-metinde kullanılan teksir 1980). *Kitle Haberleşme Teorileri ve Kitle Haberleşme Araçları*. Ankara Üniversitesi SBF BYYO Ders Notları.
- Oskay, Ü., (Der.), (1969). *Kitle haberleşme teorilerine giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- Oskay, Ü. (1971a). Gelişme açısından kültür değişimi. Ankara Üniversitesi: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Oskay, Ü. (1971b). *Toplumsal gelişmede radyo ve televizyon: Geri kalmışlık açısından olanaklar ve sınırlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- Oskay, (1981a). Benjamin'de modern olanı iletimleme sorunsalı. *Oluşum*, 40 (82): 12-17.
- Oskay, (1981b). Benjamin'de tarih, kültür ve fantazyaya. *Oluşum*, 43 (85), 4-15.
- Oskay, Ü. (1982a). *Çağdaş Fantazyaya*. Ankara: AYKO.
- Oskay, Ü. (1982b). *Müzik ve Yabancılaşma*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Oskay, Ü. (1982c). XIX. Yüzyıldan günümüze kitle iletişiminin kültürel işlevleri. (Doçentlik çalışması). Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.

- Oskay, Ü. (1989). "Önsöz: Modern toplumlarda gündelik hayatın sistemle bütünleşmemiz ve birey olamayışımız açısından önemi". B. Brown, (Y. Alogan, Çev.), *Marks, Freud ve günlük hayatın eleştirisi* içinde (s. 7-13). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Oskay, Ü. (1992). *İletişimin ABC'si*. İstanbul: Simavi Yayınları.
- Oskay, Ü., vd. (1995). İletişim teorileri, teorisyenleri: Onlar iletmışlerdi. Salı toplantıları 93-94. El, dil, göz, kulak: İletişim işim (s. 233-262). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Oskay, Ü. (1998). *Yıkanmak İstemeyen Çocuklar Olalım*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Oskay, Ü. (2000). *Tek Kişilik Haçlı Seferleri*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Oskay, Ü., ve Çelebi, M. (2004). *Peki konuşalım: Popüler kültür üzerine*. İstanbul: Epsilon Yayıncılık.
- Oskay, Ü. (2011). 8 Aralık 2006 Lefkoşa, KKTC'de yapılan görüşme. (D. B. Kejanlıoğlu, Görüşmeci; A. A. Aral, Deşifre), (D. B. Kejanlıoğlu, Der.), *Zamanın tozu: Frankfurt Okulu'nun Türkiye'deki İzleri* içinde (s. 613-621). Ankara: Deki.
- Oskay, Ü. (2014). *Roman ve etik*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Özbek, M. (Der.), (2004). *Kamusal Alan*. İstanbul: Hil.
- Runciman, W. G. (1986). *Toplumsal Bilim ve Siyaset Kuramı*. (E. Mutlu, Çev.). Ankara: Teori.
- Schramm, W., (Der.), (1965, ilk basımı 1954). *The process and effects of mass communication*. Urbana, Illinois: University of Illinois Press.
- Tokgöz, O. (2000). "Türkiye'de iletişim araştırması: Nereden nereye?", *Medya ve kültür*. I. Ulusal İletişim Sempozyumu Bildirileri 3-4 Mayıs 2000 (s. 9-28). Ankara: İletişim Dergisi Yayınları.
- Tokgöz, O. (2005). Türkiye'de iletişim eğitimi: Elli yıllık bir geçmişin değerlendirilmesi. Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Türkiye'de İletişim Araştırmaları Sempozyumu Bildirisi. 20 Ekim 2005.
- Tokgöz, O. (2015). *İletişim kuramlarına anlam vermek: Başlangıcından günümüze Anglo-Amerikan iletişim kuramı*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Tokgöz, O. (2021). *Bir İletişim Duayeninin Anıları*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Tokgöz, O., Binark, M. ve Çaylı Rahte, E. (2014). Oya Tokgöz ile söyleşi. *İletişim, Anlam, Arayış: Erol Mutlu'ya Armağan* içinde (s. 43-48). Ankara: Ütopya Yayınları.
- Topuz, H., Alemdar, K., Kaya, R., Kurtböke, O., Öрки, N. (1989). *Basında tekelleşmeler*. İstanbul: İLAD ve TÜSES.

- Türkoğlu, N. (2005). Türkiye’de iletişim akademisyeni olmak: Kişisel bir serüvene eleştirel bir bakış. Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Türkiye’de İletişim Araştırmaları Sempozyumu Bildirisi. 20 Ekim 2005.
- Türkoğlu, N. (2009). Medya ve iletişim çalışmalarının içerisi-dışarı. (D. Hattatođlu ve G. Ertuđrul, Der.), *Méthodos: Kuram ve Yöntem Kenarından* içinde (s. 281-196). İstanbul: E yayınları anahtar kitaplar.
- Türkoğlu, N. (2014). Erol hoca ve özdeşünümsellik. *İletişim, anlam, arayış: Erol Mutlu’ya Armağan* içinde (s. 53-54). Ankara: Ütopya Yayınları.
- Wiggershaus, R. (1994). *The Frankfurt School: Its history, theories and political significance*. (M. Robertson, Çev.). Cambridge: Polity Press.
- Williams, R. (1961). *The Long Revolution*. London: Chatto and Windus.
- Williams, R. (1962). *Communications*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Yıldız, A., Özdemir, İ., ve Mutlu, Ö. (2014). Erol Mutlu bibliyografyası, *İletişim, anlam, arayış: Erol Mutlu’ya Armağan* içinde (s. 347-351). Ankara: Ütopya Yayınları.